

УДК 316.334.3:321

ПАВЛО КУТУЄВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"

ОЛЕКСІЙ ЯКУБІН,

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"

ДМИТРО ГЕРЧАНІВСЬКИЙ,

аспірант кафедри соціології Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"

Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики

Аби створити ринки, не можна просто покладатися на ринки. Зміцнення ринків вимагає сильних держав.

Д.Старк

Переважає більшість стрибків у зростанні не продукуються значущими економічними реформами, а переважає більшість значущих економічних реформ не продукують стрибків у зростанні.

Д.Родрик

Ринок є раціональним; уряд — дурним.

Д.Армей

Перше, до чого я закликаю, це зміцнювати бюрократію.

Г.Дерлуг'ян

Анотація

За умов гострих дебатів суспільствознавців у континуумі “девелопменталізм vs неолібералізм” актуалізується визначення палітри сучасних концепцій держави, що сприяє розвитку. Це має вможливити адекватне розуміння сутності сучасних соціологічних та політико-ідеологічних дебатів щодо моделі розвитку модерних суспільств, трансформації модерну та його особливостей на пострадянських теренах.

Наразі суспільствознавці мають справу з такими дослідницькими питаннями, щодо держави, яка сприяє розвитку: 1) є цей тип держави суто регіональним феноменом, притаманним Східній Азії, чи існує можливість успішного створення такої інституціональної матриці в інших регіонах світу? 2) держава, що сприяє розвитку, є явищем минулого чи вона може створюватися за сучасних умов? 3) держава, що сприяє розвитку, за визначенням має вибірккову спорідненість із жорстко ієрархічною авторитарною бюрократією (як це мало місце у більшості успішних країн Східної Азії, за винятком Японії) й навіть із тоталітарною диктатурою (сталінський СРСР) чи все ж таки ми маємо підстави говорити про сумісність проекту держави, що сприяє розвитку, із демократичними практиками?

Ключові слова: *розвиток; модернізація; соціологія розвитку і модернізації; девелопменталізм; держава; держава, що сприяє розвитку*

Теоретизування про державу в соціологічному та політичному дискурсах іманентно характеризується суперечливістю й високим рівнем ідеологічної завантаженості / напруження, позаяк спосіб концептуалізації цього феномену спричиняється до своєї інтелектуальної path dependency в осягненні соціальних змін, свого роду “шиболета” соціології в цілому. Власне модерн як тип соціуму є продуктом діяльності держави, своєю чергою, сучасна бюрократична держава, що здійснює “безпосереднє правління над певними територіями” (Ч.Тилі) є вислідом формування модерну. Не менш важливими є практичні імплікації соціологічного дискурсу про державу для вибору практичної політики розвитку / модернізації та ідеологічного проектування цих процесів. Ба більше, з моменту зародження проекту розвитку як модернізації у повоєнному світі осягнення соціетального розвитку / модернізації відбувалося та незрідка продовжує відбуватися в системі координат, екстремумами якої є держава, з одного боку, та ринок — з іншого [Кутуєв, 2005]. Чи є розвиток / модернізація, а відтак, модерний соціум продуктом стихійної еволюції ринкових сил чи цей процес має ініціюватися / перебувати під наглядом / диригуватися державою — це коло питань, які й сьогодні залишаються центральними для соціології та політики розвитку.

Попри позірний факт різноманіття політичних сил та ідеологій, що діють як на глобальних, так і на вітчизняних теренах, та активну конкурентну боротьбу їх за підтримку в електоральному полі, *de facto* переважна більшість політичних гравців безвідносно до декларацій та риторики *by default* пропонують неоліберальний шлях економічного (ширше — соціаль-

ного) розвитку. Інакше кажучи, останніми десятиліттями неоліберальний консенсус здобув статус гегемоністичної ідеології (див., приміром, проникливий аналіз Коліна Хейя про ідеологічну конвергенцію лейбористів та консерваторів на прикладі Британії [Hay, 1998]). Водночас усвідомлення ганджів неоліберальної політики незрідка обмежується моралізаторською, нормативістською критикою, яка не пропонує ані теоретичних, ані практико-політичних / ідеологічних альтернатив. Принципово важливим також є усвідомлення розмаїтості форм досвіду та ступеня успішності політик розвитку: більшість національно-державних девелопменталістських проєктів закінчилися невдачами, часом навіть катастрофами (як-от колишня Югославія).

Відтак, з одного боку, ми спостерігаємо зростання зацікавленості суспільствознавців теорією та практикою держави, що сприяє розвитку. Приміром, американський соціолог Фред Блок говорить про існування прихованої держави, що сприяє розвитку, в позірно парадигматичних (нео)ліберальних США [Block, 2008]; динаміка “кельтського тигра”, що останніми двома десятиліттями пережив піднесення та падіння (сама термінологія є симптоматичною, позаяк відсилає нас до “піонерів” державного девелопменталізму зі Східної Азії), також аналізується з активним використанням концептуального маркера “developmental state” [Paus, 2012]. З іншого боку, історичний соціолог Георгій Дерлуг’ян пропонує осягати СРСР як гігантську державу, що сприяє розвитку; симптоматично, що цей мислитель завжди перекладає загальний термін “developmental state” як “диктатура розвитку” [Дерлуг’ян, 2013].

Отже, суспільствознавці сьогодні мають справу з такими дослідницькими питаннями щодо держави, яка сприяє розвитку: 1) чи є цей тип держави суто регіональним феноменом, притаманним Східній Азії, чи існує можливість успішного відтворення такої інституціональної матриці в інших регіонах світу? 2) чи є держава, що сприяє розвитку, явищем минулого чи вона може витворюватися за сучасних умов? 3) чи має держава, що сприяє розвитку, за визначенням вибірково спорідненість зі жорстко ієрархічною авторитарною бюрократією (як це мало місце у більшості успішних держав Східної Азії, крім Японії) й навіть із тоталітарною диктатурою (сталінський СРСР) чи ми маємо підстави говорити про сумісність проєкту держави, що сприяє розвитку, із демократичними практиками (усвідомлюючи всю контраверсійність цього терміна та ідеологізовані дебати, що його супроводжують; приміром: чи є США прикладом демократичної політики чи плутократією?).

Спроба відповіді на ці питання та суперечливі наслідки неоліберальної політики спонукають широке коло дослідників — від ветерана-теоретика Ч.Джонсона до Г.Дерлуг’яна — звертатися до ідеологічного попередника, девелопменталізму, що домінував на світовій арені у 1950–1980-х роках у формі кейнсіанської політики “всезагальної зайнятості” та мав своїм підмурівком заперечення принципів ліберального, проринкового *laissez-faire*. Певні держави (Японія, пізніше — Південна Корея та Азійські Тигри, частково Китай) не користувалися у внутрішній політиці (нео)ліберальними приписами, натомість завдяки ефективному консенсусу державної бюро-

кратії та власників капіталу спромоглися створити ефективні держави, які згодом були концептуалізовані в соціологічній літературі як “держави, що сприяють розвитку” (термін уведений у науковий обіг 1982 року американським соціологом Ч.Джонсоном у праці “Міністерство зовнішньої торгівлі та промисловості Японії і японське диво” [Johnson, 1982]).

Отже, за сучасних умов гострих дебатів суспільствознавців у континуумі “девелопменталізм vs неолібералізм” набуває актуальності визначення палітри сучасних концепцій держави, що сприяє розвитку. Це має зробити адекватне розуміння сутності сучасних соціологічних та ідеологічних дебатів щодо моделі розвитку модерних суспільств, сучасних трансформацій модерну та його особливостей на пострадянських теренах.

Спроби систематизації концепцій держави, що сприяє розвитку, різні автори робили неодноразово, та, на жаль, усі вони мало відомі серед вітчизняних науковців.

Заслугове на увагу розвідка британської дослідниці Л.Ротлі “Держави, що сприяють розвитку: огляд літератури”, де авторка намагається систематизувати всі сучасні концепції держави, що сприяє розвитку [Routley, 2012]. У своїй праці з історії постання девелопменталістських держав “Людський розвиток, державна трансформація та політика держави, що сприяє розвитку” впливовий сучасний американський соціолог П.Еванс зі співавтором П.Гелером також роблять спробу узагальнити концепції держави, що сприяє розвитку, й констатують, що вони значно еволюціонували впродовж останніх тридцяти років, акцент дослідників зміщується зі сфери промислового виробництва у сферу розвитку людських можливостей [Evans, 2012]. Цікавий аналіз девелопменталістських теорій у марксистському ключі здійснює Фуад Маккі [Makki, 2015].

У вітчизняній соціологічній науці над проблемою теорії девелопменталістської держави працюють соціологи П.Кутуєв [Кутуєв, 2012] та А.Малюк [Малюк, 2005]; політичний аспект проблеми досліджує О.Фісун [Фісун, 2010].

Отже, метою пропонованої розвідки є окреслення проблематики теоретизування про державу, що сприяє розвитку, в сучасному соціологічному дискурсі.

Теорію держави, що сприяє розвитку, вперше було викладено американським дослідником Ч.Джонсоном у книзі “Міністерство зовнішньої торгівлі та промисловості Японії і японське диво” 1982 року, де він проаналізував роль японської держави у народженні так званого “японського економічного дива”; більша частина цієї впливової книги присвячена інституціональній історії Міністерства зовнішньої торгівлі та промисловості. Такий спосіб аналізу постання держави, що сприяє розвитку, є найпоширенішим і, певно, найпродуктивнішим; це докладне вивчення політичної, економічної та бюрократичної історії країни. Сам Ч.Джонсон, проте, визнавав, що “основним питанням досі залишається відокремлення теоретичної “моделі” від історичної реальності” (див.: [Johnson, 1995; Routley, 2012]).

А.Амсен, професорка політекономії в Департаменті міських досліджень і планування в Массачусетському технологічному інституті, запропонувала ще одну теоретичну перспективу щодо держави, що сприяє роз-

витку, описавши у своїй праці “Наступний азійський гігант: Південна Корея і пізня індустріалізація” історію постання корейського девелопменталізму. Дослідниця констатує, що Корея та інші держави пізньої індустріалізації (до цієї групи вона включає Індію, Бразилію та Японію) послуговувалися тією самою моделлю розвитку. Амсден наполягає на тому, що державна регуляція ринків задля сприяння розвитку вітчизняного бізнесу виявилася корисною для національних інтересів цих країн [Amsden, 1989].

У тому ж ключі витримана книга іншого теоретика держави, що сприяє розвитку, Р.Вейда “Керуючи ринком: економічна теорія та роль держави в індустріалізації Східної Азії” 1990-го року [Wade, s.a.]. Орієнтуючись на промислову політику, впроваджену на Тайвані, Р.Вейд використовує свій аналіз цих політичних й економічних практик для спростування неокласичних теорій, прихильники яких наполягали, що держави Східної Азії досягли економічного процвітання завдяки імперативам вільного ринку.

Теоретизування про державу, що сприяє розвитку, на прикладі Японії розвивали Дж.М.Рамсейр і Ф.М.Розенблот у праці “Японський політичний ринок” 1993-го року, присвяченій інституціональній структурі японської політичної системи у 1950–1990-ті роки [Ramseyer, 1993].

Завершує перелік класичних праць із проблеми держави, що сприяє розвитку, розвідка П.Еванса “Вбудована автономія: держави та індустріальні трансформації” щодо ролі держави у промисловому зростанні, особливо у царині інформаційних технологій, на прикладі Бразилії, Індії та Кореї у 1970–1980-х роках [Evans, 1995].

Теоретизування представників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, передусім відбувається в рамках Веберової системи координат. Але це своєрідний Вебер — Вебер, чимось подібний до Маркса структуралістів: у теоретизуванні “державоцентристів” німецький мислитель постає як аналітик динаміки об’єктивних економічних та політичних структур, натомість ідеативний вимір його дискурсу переважно ігнорується (не дивно, що серед прихильників цієї школи популярними є праці історика О.Гінце, в яких міждержавні конфлікти розглядаються як рушійна сила розвитку інституцій модерної європейської держави). Попри свою пильну увагу до Східної Азії, яка впродовж останнього століття була основним “постачальником” держав, що сприяють розвитку, прихильники однойменної дослідницької програми навіть побіжно не згадують про цивілізаційну специфіку цього регіону. Природно, що інтелектуальний рух на захист центральності держави, з одного боку, протиставляє свою емпіричну, порівняльно-соціологічну орієнтацію “великій теорії” Парсонсового кшталту, а з іншого — пориває із соціологічним нормативізмом на користь послідовно структурного ухилу. Найпоследовніше ці теоретико-методологічні принципи віддзеркалилися у програмовій праці Т.Скочпол “Держави та соціальні революції”, де американська дослідниця спонуковує пояснювати суспільні трансформації, одним із різновидів яких є соціальні революції, проблематизуючи виникнення (але не творення ідеологічним авангардом) революційної ситуації всередині режиму. Наступним кроком має стати ідентифікація об’єктивно детермінованих і комплексних переплетень різноманітних дій груп, що є відмінним чином розташованими. Саме ці перепле-

тіння та обопільні дії визначають форму революційного процесу й дають змогу новому режимові набирати силу. Таку комплексну взаємодію чинників можна досягнути тільки шляхом виняткової зосередженості на інституціонально детермінованих ситуаціях та відносинах груп усередині суспільства за рівночасного аналізу взаємодії поміж суспільствами у рамках міжнародних структур, що постійно розвиваються у всесвітньо-історичному контексті.

“Приймаючи такий безособовий та несуб’єктивний погляд, який наголошує типові відносини між групами і суспільствами, — робить умовивід Сковпол, — ми пристаємо на позицію, яку можна узагальнено назвати структурним поглядом на соціокультурну реальність” [Skocpol, 1979: p. 18]. Підхід Сковпол хоч і був своєрідним “запереченням заперечення” важливості ролі держави структурно-функціоналістськими та плюралістичними теоріями, водночас був неспроможний взяти до уваги вплив динаміки ідей на структурні зміни. Власне цей гандж, — чи радше засліпленість, яка є логічним вислідом такої теоретичної орієнтації, — переслідує всіх прихильників розміщення держави у центрі соціологічного аналізу. Як засвідчила полеміка поміж Т.Сковпол і В.Сьюелом, суто структурний аналіз залишає “за дужками” дуальну природу структури, а відтак, нездатний досягнути роль ідеологій у конституюванні та інституціоналізації соціального порядку. Із плином часу Сковпол пом’якшує свої формулювання щодо первинної ролі структур у детермінації соціально-політичних змін, але запровадження нею ідеологічних чинників до свого аналізу має ситуативний характер і не проходить на рівні синтезу (обговорюючи чинники іранської революції, яка потолочила режим шаха Реза Пехлеві, Сковпол оперує таким фактором, як моральна упевненість, та формулює несподіваний і необґрунтований висновок про логічну суголосність пояснення успішної революційної розбудови держави із посиланням на роль духовних лідерів, з одного боку, та на її “державоцентристську” систему координат — з іншого [Skocpol, 1979: p. 18]). Відтак, у межах дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, завжди залишається відкритим питання про критерії відокремлення необхідних та достатніх передумов радикальних суспільних змін.

Не можна оминати увагою існування зв’язку між теоріями держави, з одного боку, та політичними традиціями територій, які ці теорії концептуалізують, — з іншого: американську державу інтерпретували переважно з використанням концепції плюралізму, латиноамериканські — теорій залежності, а для країн Східної Азії було розпропаговано категорію держави, що сприяє розвитку. Попри всю свою умовність така типологія фіксує ключові відмінності як у структурі, так і в культурі бюрократичних машин указаних регіонів. Хоч у випадку Латинської Америки держава, яку можна було би схарактеризувати як ініціатора розвитку, існувала (навіть Ф.Кардозо та Е.Фалетто у своєму трактаті, витриманому в дусі теорії залежності, обговорюють феномен держави, що сприяє розвитку [Cardoso, 1979: p. 143–148]), її інституціональний профіль суттєво відрізнявся від східноазійського. Латиноамериканські держави були так само авторитарними й активно заохочували практики політичного капіталізму, як і їхні східноазійські “колеги”. Але загалом латиноамериканські держави виявилися нездатними втілити у

життя доктрини розвитку, які вони реально сповідували або риторично заявляли, що вони їх сповідують. Перепони на шляху реалізації таких програм поставали через патримоніальну природу бюрократії, яка була вкрай нестабільною через свої щільні зв'язки з політикою. Відповідно, призначення на ту чи ту посаду в державному апараті визначалося не стільки меритократичними міркуваннями, скільки політичною кон'юнктурою, що значно звужувало підґрунтя довготривалої влади бюрократії, унеможливаючи проведення стабільної політики.

Натомість у Японії ми маємо класичний приклад правління меритократичної бюрократії, що, власне, і не може дивувати, якщо зважити на культурну "традицію", яка спиралася на типову змінну партикуляризм за рівночасного акцентування принципу досягнення. За свідченням Ч.Джонсона [Johnson, 1995], у країні вранішнього сонця бюрократія "рекрутується з найкращих випускників правничих факультетів провідних університетів країни, а призначення здійснюються на підставі обов'язкових, з точки зору закону, національних іспитів — прем'єр-міністр може особисто призначити тільки приблизно двадцять міністрів та керівників агенцій — і на цих призначеннях не позначаються результати виборів. Бюрократія розробляє фактично всі проекти законів, постанов, розпоряджень, правил та ліцензій, які керують життям суспільства" (Р.Бела у своєму класичному трактаті про релігію Японії доби Токугава вбачає ключ до розуміння відносно успішної відповіді японського суспільства на виклики модерну у впливі традиційних цінностей, які були найбільш наближеними до західних серед незахідних суспільств. Без сумніву, студії Бели 1950–1960-х років витримані в оптимістично-євроцентристському дусі та ігнорують інший, темніший бік спадку сьогунату, який спричинився до авторитарно-мілітаристської спроби "подолання модерну" японськими правлячими верствами та інтелектуалами [Bellah, 1957; 1968]. Безперечно, така система має свої вади — її стабільність і захищеність від тиску політичного й громадянського суспільств унеможливує зміну засад її функціонування, що засвідчила тривала криза японської моделі. За відсутності глибокої інтерналізації конфуціанських цінностей, які наголошують первинність громадського блага, відсутність механізмів стримувань та балансів стосовно бюрократії зумовлює втрату нею спромоги приймати раціональні рішення, з одного боку, і підважує практики політичного бізнесу — з іншого (детальніше про політичний бізнес у Східній Азії див.: [PoliticalBusiness, 2002]).

Успішна держава, що сприяє розвитку, повинна знати міру власного втручання та воліти зупиняти його у разі потреби. Вельми повчальним є зіставлення досвіду індійської та південнокорейської політики розбудови держави, що сприяє розвитку. Поразка Індії та успіх Південної Кореї стали вислідами відмінностей у способі розподілу влади поміж урядовими агенціями. У випадку Кореї рада з економічного планування (основний орган ухвалення рішень у сфері економічної політики) мала достатньо повноважень, аби оминати, ба більше — навіть долати опір з боку бюрократії, змушуючи окремі міністерства пристосовуватися до вимог економічного планування, натомість плановій комісії Індії самій довелося пристосовуватися до влади та прерогатив міністерств [Chibber, 2002]. Це пояснення, поза

сумнівом, не можна інтерпретувати як свідчення негативного впливу демократії на розвиток, що нібито внеможливило впровадження цілеспрямованої та послідовної політики через плюралістичний характер індійського політичного суспільства. Індія пережила період надзвичайного стану, який, утім, не сприяв раціоналізації структури ухвалення бюрократичних рішень, тоді як східноазійські держави дотримувалися складної діалектики залежності та автономії *vis-a-vis* суспільства.

Обговорюючи інституції держави, що сприяє розвитку, вкрай недоцільно нехтувати тим фактом, що численні лідери країн третього світу надихалися радянською стратегією розвою (достатньо лише згадати індійську комісію з планування та південнокорейські п'ятирічні плани), ґрунтовними рисами якої були: центральне всеосяжне планування, державна власність на засоби виробництва, масовані державні інвестиції на підтримку індустріалізації та пріоритетний розвиток важкої промисловості. Досвід запізненого розвитку вочевидив, що ефективні результати приносило поєднання державного втручання з використанням ринкових механізмів. Ще одним потужним імпульсом для дій держави, що сприяє розвитку, став досвід піднесення Східної Азії. До японського “вундеркінда” у 1960–1980-ті роки долучилися так звані азійські тигри, або “банда чотирьох” — Гонконг, Сінгапур, Південна Корея і Тайвань. Успіх цих країн, які на початковій стадії розвитку можна було залічити до напівпериферії (у випадку Японії) та периферії (у випадку “тигрів”), піддав сумніву жорстко-детерміновану бінарну диференціацію світу, що висувалася теоретиками залежності та розвитку недорозвитку, а також став викликом світ-системному аналізу з його наполяганням на тому, що розвиток є лише грою з нульовою сумою. Вельми промовистий є такий показник, як відношення валового національного продукту на душу населення цих країн до середнього світового валового національного продукту на душу населення. У 1960 році цей показник становив для Японії 281,9%, Гонконга — 103,8%, Сінгапура — 105,9%, Південної Кореї — 45,4%, а Тайваню — лише 20,9%. Як бачимо, за винятком Японії, стартові показники цих країн були або на рівні середньосвітових, або навіть набагато нижчими. Натомість за 40 років (тобто у 1999 році) східноазійські держави досягли разючого прогресу: японський ВВП на душу населення дорівнював 703,8% від загальносвітового, Гонконга — 372,9%, Сінгапура — 461,7%, Південної Кореї — 196,7%, а Тайваню — 211,3% [Argighi, 2003: p. 305].

Далеко не всі країни, що стали на шлях розвитку із запізненням, переважно через індустріалізацію, були пасивними одержувачами “дарів” від розвинених країн, які передавали їм застарілі технології, що загалом вимагають екстенсивних витрат праці. Деякі з цих “запізнілих” держав виявилися надзвичайно активними та креативними з огляду на свою здатність до інституціональних та політичних інновацій. На ґрунті державних субсидій індустріалізовані країни Півдня трансформували приватний сектор своїх економік, наближаючи його до високотехнологічних зразків Півночі.

У широкий соціологічний ужиток термін “the developmental state” запровадив Ч.Джонсон, українською він був уперше перекладений П.Кутуєвим у 2000-х роках [Кутуєв, 2005; Johnson, 1982]. Не можна не згадати

використання цього терміна Г.Дерлуг'яном, котрий, однак, перекладав його як “державна навздогінної модернізації” або “диктатура розвитку” і вкладав у нього дещо інший зміст [Derluquian, 2005]. У сучасній соціологічній думці поняття “державна, що сприяє розвитку” використовується для позначення набагато ширшої групи країн, ніж у авторів-першозасновників терміна, в яких держава відігравала ключову роль на тому чи іншому етапі розвитку.

У класичній формі теорія держави, що сприяє розвитку, являє собою синтез особливостей розвитку держав Східної Азії, на підставі чого створюється ідеальний тип такої держави. Точний перелік атрибутів, притаманних державі, що сприяє розвитку, не є кінцевим, але, посилаючись на узагальнену модель Л.Ротлі, ми можемо виділити такі критерії:

- дієздатна, автономна, але закорінена в суспільстві бюрократія;
- політичне керівництво, яке орієнтується на модернізацію;
- близькі, часто взаємовигідні, симбіотичні відносини між деякими державними органами і ключовими промисловими капіталістами;
- успішні політичні заходи, які сприяють економічному зростанню [Routley, 2013; Якубін, 2015].

Згідно із таким визначенням держава, що сприяє розвитку, на відміну від ленінських держав, має ринкову, а не планову економіку, але не обов'язково є демократичною [Кутуєв, 2011: с. 42–43] (про обмеження ЗМІ та засобів комунікації в межах політики держави, що сприяє розвитку в Ефіопії, див.: [Gagliardone, 2014]). Є шерег авторів, зокрема А.К.Багчі [Bagchi, 2000] та Дерлуг'ян [Дерлуг'ян, 2013], котрі ідентифікують СРСР як державу, що сприяє розвитку, що значно розширює спектр можливих економічних моделей у рамках цієї концепції, проте ця візія не є загальноприйнятою. Для розуміння багатоваріабельності соціологічного теоретизування про державу, що сприяє розвитку, важливим є визначення того, які конкретні сучасні держави концептуалізувалися в соціологічній літературі як такі, що сприяють розвитку.

Класичний тріумвірат держав, що сприяють розвитку, зазвичай включає Японію, Південну Корею і Тайвань. Японія стала першою країною, яка була концептуалізована як держава, що сприяє розвитку. Незважаючи на деякі відмінності у траєкторії становлення, ці країни зазвичай розглядаються як класичні моделі постання держав, що сприяють розвитку. Іноді до цього списку додають також інших Азійських Тигрів — Сінгапур і Гонконг (останній на сьогодні є особливим адміністративним районом Китайської Народної Республіки), але через малу територію і специфічний історичний розвиток концептуалізація їх як держав, що сприяють розвитку, є ускладненою [Routley, 2012: р. 11]. Ідентифікація цих держав як таких, що сприяють розвитку, є загальноприйнятою, біля витоків такої концептуалізації стояли Ч.Джонсон, Р.Вейд, А.Амсен, А.Чонг, Сі Сенг Тан, А.Перейра, Х.Сада; К.Сторз писала про важливу роль високотехнологічного виробництва у японському тріумфі [Johnson, 1982; Wade, s.a.; Amsden, 1989; Chong, 2009; Pereira, 2008; Sasada, 2013; Storz, 2008].

Праця Р.Вейда “Керуючи ринком”, що вже стала класичною, присвячена аналізу піднесення Японії, Тайваню і Південної Кореї. Р.Вейд став одним

із перших теоретиків-суспільствознавців, які звернули увагу на те, що стрімким розвитком держави Східної Азії завдячували не стільки адаптації принципів вільного ринку, скільки ефективному поєднанню ринкових імперативів, дисциплінованої державної регуляції промислового сектору та національної специфіки кланового капіталізму [Wade, s.a.].

Інша першозасновниця теоретизування про державу, що сприяє розвитку, — А.Амсен зі співавтором Ван-вень Чу з Інституту соціальних наук і філософії імені Сунь Ят-Сена (Тайбей, Тайвань) у своїй книзі “По той бік наздоганяльного розвитку: модернізаційна політика Тайваню” наводять приклади того, як компанії з невеликої держави наздоганяльного розвитку можуть захопити значну частку на світовому ринку високотехнологічного виробництва. Автори переконливо доводять, що запорукою такого розвитку стали послідовна державна політика у сфері високотехнологічного виробництва, постання великих компаній, які постійно вдосконалювали технології, швидкість модернізації виробничих потужностей та значні обсяги виробництва. R&D на Тайвані, як правило, здійснювався спільно з державними лабораторіями, які закладали основи для виробництва досконалих продуктів [Amsden, 1989].

Автори також стверджують, що уряд відіграв важливу роль на всіх етапах розвитку Тайваню, втручаючись в економіку із заходами, котрі виходять за межі моделі вільного ринку, що зумовило пріоритет у розвитку саме високотехнологічного виробництва. Іншою специфічною рисою розвитку Тайваню стало виникнення великих національних компаній, а не філій транснаціональних корпорацій, що багато в чому також було забезпечене державною регуляцією [Amsden, 1989].

Малайзія, Індонезія, Таїланд і Філіппіни, або південноазійські держави, що сприяють розвитку, виявилися не здатними настільки ж ефективно розвинути свою промисловість, але також досягли значного економічного зростання приблизно в той самий час, як і держави “Великої Трійки”. Причинами невдачі стали, деякою мірою, менш автономна державна бюрократія і серйозніші проблеми з корупцією [Routley, 2012, s.a.]. Ці держави як такі, що сприяють розвитку, ідентифікували Ха Чжун Чан, Р.-Ф.Донер, Б.-К.Ричі, Д.Слейтер, Ш.Хаясі, Дж.-С.Джомо [Chang, 2006; Doner, 2005; Hayashi, 2010; Jomo, 2004].

У книзі “Досвід розвитку Східної Азії” Ха Чжун Чан, заступник директора з вивчення проблем розвитку на факультеті економіки і політології Кембриджського університету, наводить аналіз різкого зростання східноазійських країн, які сьогодні є найбагатшою частиною світу поза історичними державами Ядра у Західній Європі та Північній Америці. Він досліджує, як, незважаючи на політичний авторитаризм, порушення прав людини, корупцію, репресії щодо профспілок, гендерну дискримінацію та дискримінацію етнічних меншин, ці країни забезпечили стрімкий розвиток, зокрема завдяки послідовній державній регуляції економічної сфери [Chang, 2006].

Р.-Ф.Донер, Б.-К.Ричі та Д.Слейтер у своїй статті “Систематична вразливість та генеза держав, що сприяють розвитку: Північно-Східна і Південно-Східна Азія в порівняльній перспективі” намагаються ідентифікувати

політичні витоки держав, що сприяють розвитку. Таким державам, на думку авторів, притаманні бюрократичні структури веберівської природи, але ці структури виходять далеко за межі Веберової дефініції, налагоджуючи зв'язки з приватними суб'єктами господарювання. В той же час вони відрізняються від клієнтських бюрократично-підприємницьких відносин тим, що вони встановлюються у певній галузі; учасники приватного сектору, як правило, включені до офіційних асоціацій, і, нарешті, така взаємодія зазвичай будується прозоро і відповідно до чітких правил [Doneg, 2005].

У Південній Кореї, Тайвані та Сінгапурі такі установи були спрямовані на розв'язання проблем системної вразливості на трьох етапах: урбанізації та імпортозаміщення; побудови експортно орієнтованої політики; промислової модернізації. Після Другої світової війни всі ці три країни побоювалися інтервенції й масових заворушень, і жодна з них не мала експортних ресурсів для гарантування безпеки. Наздоганяльна модернізація потребувала розвитку інститутів, здатних до планування модернізаційної стратегії та ефективного її впровадження через державні та напівгромадські організації. Розвиток промисловості вимагав відповідних інституціональних реформ. Це, своєю чергою, могло призвести до зниження заробітної плати, що неминуче викликало б масові невдоволення. Замість цього держава спромоглася досягти підвищення продуктивності та розвитку високотехнологічного виробництва. Таїланд, Індонезія, Малайзія і Філіппіни ніколи не стикалися з таким рівнем системної вразливості, яка б змусила правлячі еліти шукати девелопменталістські стратегії. Відсутність зовнішньої загрози і загрози дефіциту бюджету дала змогу елітам нехтувати інституціональною розбудовою, що й спричинилося до зниження конкурентоспроможності цих держав на світовому ринку [Doneg, 2005].

Ш.Хаяші, доктор політології і міжнародних досліджень в Університеті Уоріка (Велика Британія), у своїй праці "Держава, що сприяє розвитку, в епоху глобалізації: по той бік моделі політичної економії Північно-Східної Азії" акцентує увагу на критиці концепції держави, що сприяє розвитку. Полеміка щодо ефективності цієї стратегії, як зазначає Ш.Хаяші ведеться із двох позицій. Неоліберальна візія ставить під сумнів ефективність самої моделі держави, що сприяє розвитку. Відповідно до цієї точки зору, держава не була вагомим чинником розвитку у Східній Азії, і прийняття такої стратегії промислової політики матиме згубні наслідки для країн, що розвиваються. Прихильники іншої позиції визнають, що значного розвитку справді було досягнуто на підставі девелопменталістської стратегії в минулому в успішних країнах Східної Азії, але стверджують, що ця модель більше не є життєздатною, оскільки могла існувати тільки під час холодної війни і не може функціонувати в сучасному міжнародному політичному й економічному кліматі. Авторка активно полемізує із прибічниками останньої позиції, показує життєздатність такої моделі розвитку, апелює до того, що держави, що сприяють розвитку, існують не лише в Північно-Східній, а й у Південно-Східній Азії. Ш.Хаяші постулює: модель держави, що сприяє розвитку, як і раніше, являє собою ефективну стратегію модернізації і може бути реалізованою й поза межами Східної Азії [Нау, 1998].

Дж.-С.Джомо у статті “Держави, що сприяють розвитку, в Південно-Східній Азії порівняно із перспективами Східної Азії” ставить акцент на тому, що південноазійські держави, що сприяють розвитку, — Малайзія, Індонезія, Таїланд, — мають відмінні від держав, що сприяють розвитку, першої хвилі державні інституції та проводять іншу промислову політику в зіставленні з першим поколінням таких країн. Їм притаманна сильніша залежність від політики Світового банку та від руху іноземного капіталу, а також значно більш розвинені неринкові форми кланового капіталізму. Така необдуманна і погано скерована фінансова лібералізація в Південно-Східній Азії, на думку автора, призвела до фінансових криз 1997–1998 років. Однак попри такий відносно слабший та менш удалий досвід державної регуляції із вельми суперечливими наслідками, автор переконливо доводить, що ці країни не досягли б навіть таких результатів без дисциплінованого державного втручання, першою чергою у сфері промислової політики [Jomo, 2004].

Ботсвану найчастіше згадують як приклад однієї з африканських держав, що сприяє розвитку; Руанда, Уганда, Ефіопія та Південна Африка ідентифікуються як такі рідше [Routley, 2012: p. 11]. Ботсвана вирізняється стабільними темпами економічного зростання (хоча її економіка також ґрунтується на видобутку природних ресурсів, здебільшого алмазів), що дало підстави П.Мбабазі, Я.Тейлору [Mbabaza, 2005] та Е.Гілбом [Hilbom, 2001:128] ідентифікувати її як державу, що сприяє розвитку.

П.Мбабазі, декан факультету досліджень розвитку Університету науки і технології Мбарара (Уганда), і Я.Тейлор, лектор у Школі міжнародних відносин Університету Сент-Ендрюс (Велика Британія), у книзі “Потенційні держави, що сприяють розвитку, в Африці: порівняння Ботсвани й Уганди” на матеріалі такого порівняльного аналізу переконливо доводять, що реалізацію деяких елементів стратегії держави, що сприяє розвитку, можна ідентифікувати й поза азійським досвідом; понад те, відносний успіх у модернізації Ботсвани й Уганди пов’язаний саме з державним регулюванням економіки [Mbabazi, 2005].

Є й менш поширені в науковій спільноті спроби ідентифікувати держави, що сприяють розвитку, в Африці. Так, Д.Бут зі співавторами аналізують можливість розбудови патримоніальної держави, що сприяє розвитку, на прикладі Руанди, аналізуючи ділові операції Руандійського Патріотичного Фронту, зав’язані на холдингові компанії, залучені до централізованого збирання ренти [Booth, 2011].

Маврикій (рідше — Чилі та Коста-Рика), або соціал-демократичні держави, що сприяють розвитку, — досягли непоганого рівня економічного зростання; вони також активно реалізовували програми боротьби з бідністю та соціальною ізоляцією, спрямовували значні державні інвестиції в соціальний захист, охорону здоров’я та освіти. Ці держави також були відносно демократичними й мали доволі відкритий політичний простір [Routley, 2012: p. 11].

Маврикій як державу, що сприяє розвитку, ідентифікував Р.Санбрук. Незважаючи на відсталість та расову стратифікацію, Маврикій, на відміну від майже всіх африканських країн на південь від Сахари, спромігся реалізувати не лише стале економічне зростання, а й досягти певного рівня соціаль-

ної справедливості, а також демократизації. Постання Маврикія як держави, що сприяє розвитку, було забезпечено як рішучим та кваліфікованим втручанням уряду в економіку, так і місцевою специфікою. По-перше, були відсутні потенційно реакційні докапіталістичні класи. По-друге, етнічна неоднорідність сприяла соціально-демократичному компромісу через поділ економічної та політичної влади. По-третє, моделі управління, запроваджені під час британського правління, позитивно вплинули на постколоніальний демократичний розвиток держави [Sandbrook, 2005].

Ідентифікація Китаю як держави, що сприяє розвитку, не є дуже поширеною, але має місце в соціологічній літературі [Routley, 2012: p. 12]. Переконливі економічні успіхи Китаю, на думку деяких дослідників (Цзянь-син і Де Чжин; Д.Гаувел), пов'язані з активною роллю держави в економіці від середини 1980-х років і здебільшого державними інвестиціями в інфраструктуру, освіту та охорону здоров'я [Howell, 2006; Johnson, 1995].

Також відносно мало поширеною є ідентифікація держави, що сприяє розвитку, в Ізраїлі, здійснена Д.Маман та З.Розенхек [Maman, 2012].

Можливі варіанти ідентифікації окремих елементів держави, що сприяє розвитку, всередині тієї чи іншої країни. Наприклад, Ф.Блок, професор Університету Каліфорнії, у статті “Прихована держава, що сприяє розвитку, в Сполучених Штатах” зазначає, що, незважаючи на домінування ринкових фундаменталістів у політиці США впродовж останніх тридцяти років, федеральний уряд значно розширив свої можливості для фінансування та підтримки зусиль приватного сектору у розвитку інноваційних технологій, здебільшого в інформаційній сфері. Але логіка американської політичної системи працювала на те, щоб зробити ці зусилля невидимими для громадянського суспільства. Унаслідок цього така “прихована держава, що сприяє розвитку”, справила істотний вплив на структуру національної інноваційної системи США, але її здатність бути ефективною в майбутньому викликає дуже великі сумніви [Block, 2008: p. 32]. Інший дослідник, Іван Турок, відзначав важливу роль урядів окремих провінцій у реалізації девелопменталістських стратегій в ПАР [Turok, 2010].

Можлива і ретроспективна ідентифікація держав, що сприяють розвитку. Так, на думку сучасного індійського соціолога та політеконома А.К.Багчі, становлення першої держави, що сприяє розвитку, на теренах Європи припадає на середину — кінець XVI століття й пов'язане з війною за незалежність Нідерландів проти іспанського панування та з постановням Об'єднаних Провінцій як єдиної голландської держави у 1579 році. Як держави, що сприяють розвитку, А.К.Багчі також ідентифікує Велику Британію від кінця XVI століття, Німеччину 1850–1914 років і Японію епохи Мейдзі; при цьому він розглядає поняття держави, що сприяє розвитку, досить широко [Bagchi, 2000]. Про генезу японської держави, що сприяє розвитку, у 1931–1945 роках пише Х.Муракамі, котрий наводить як аргумент взаємодію японської державної бюрократії із власниками великого капіталу в управлінні Маньчжоу-Го [Murakami, 2012].

Далеко не кожна із названих держав відповідає всім із визначених Л.Ротлі елементів — мають дієздатну, автономну, але закорінену в суспільстві бюрократію та політичне керівництво, яке орієнтується на модерніза-

цію, вирізняються симбіотичними відносинами між державними органами і ключовими промисловими капіталістами, впроваджують успішні політичні заходи, які сприяють економічному зростанню. Часто ідентифікація їх є гостро дискусійною, однак їхня траєкторія є дещо подібною до класичних прикладів держав, що сприяють розвитку. Понад те, серед науковців точиться дискусія з приводу того, чи можуть навіть ті держави, ідентифікація котрих як таких, що сприяють розвитку, є традиційною, вдаватися до неоліберальних реформ. Тому, на наш погляд, доцільно ідентифікувати держави з елементами девелопменталістської стратегії як “часткові держави, що сприяють розвитку”, тобто такі, що втілюють елементи стратегії держави, що сприяє розвитку, але не відповідають всім наведеним критеріям і впроваджують наздоганяльну модернізацію не надто успішно.

Іншим важливим аспектом теоретизування стосовно держави, що сприяє розвитку, є ідентифікація “failed developmental states”, або “держав, що сприяють розвитку, які не відбулися”. Так, А.К.Багчі ідентифікує таким чином СРСР, Індію та Бразилію [Bagchi, 2000], С.Рахнема досліджує поразку девелопменталістських стратегій під тиском радикальних ісламістів у Єгипті, Пакистані та Ірані [Rahnema, 2008], а американська дослідниця Є.Паулс у праці “Зліт і падіння кельтського тигра” ілюструє девелопменталістське фіаско Ірландії [Pauls, 2012].

Висновки

Таким чином, ми виявили, що в сучасній соціологічній думці термін “держава, що сприяє розвитку”, використовують для позначення групи країн, де держава відігравала активну роль на тому чи іншому етапі їхнього розвитку.

Точний перелік атрибутів, притаманних державі, що сприяє розвитку, не є кінцевим. Посилаючись на модель Л.Ротлі, можна виокремити такі основні критерії: дієздатна, автономна, але закоріненна у суспільстві бюрократія; політичне керівництво, яке орієнтується на модернізацію; близькі, часто взаємовигідні, симбіотичні відносини між деякими державними органами та ключовими промисловими капіталістами; успішні політичні заходи, які сприяють економічному зростанню.

Перспективним напрямом досліджень є з’ясування питання про дієздатність та довготривалість держави, що сприяє розвитку за умов тріумфу неоліберальної глобалізації, а також про існування такої держави, що сприяє розвитку, яка долає свій щільний зв’язок з авторитарною бюрократією східноазійського штибу або ленінською харизматичною бюрократією і стає конгруентною з демократичними практиками й інституціями (детальніше про розмежування демократичної й авторитарної держав, що сприяють розвитку, див.: [Кутуєв, 2005]).

Також важливим питанням є дослідження окремих стратегій розбудови інституціональної структури держави, що сприяє розвитку, — які правила гри (інститути) й організації (гравці) та яка попередня траєкторія розвитку спільнот сприяють появі такої державної моделі, а які ні; чи достатньо для такого державного проекту організацій, тобто вузьких груп (активістської

групи навколо лідера (“філософа на троні”)/освіченої бюрократії/військових тощо) чи такий проєкт потребує масової підтримки населення, різних соціальних груп; як на таку державу впливає наявна структура доступу до ресурсів; чи можуть бути тут “універсальні інституціональні рецепти/рішення” чи це завжди контекстуальний набір правил гри, який міцно прив’язаний до історії розвитку такої держави/спільноти; і зрештою, з яких саме інститутів потрібно починати побудову такої державної моделі?

Гостро дискусійним питанням з приводу держав, що сприяють розвитку, є суперечка про те, які держави і за якими критеріями можна ідентифікувати як такі, що сприяють розвитку; в сучасній соціології простежується тренд на дослідження моделі держави, що сприяє розвитку, з акцентом на розуміння розвитку не як суто економічної категорії, а ширше — з точки зору сприяння розвитку людських ресурсів, що дає підстави припустити можливу інтеграцію концепції держави, що сприяє розвитку, до програми сталого розвитку.

Джерела

Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. наброски на макросоциологические темы / Георгий Дерлугьян. — М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. — 176 с.

Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Кутуєв. — К. : Сталь, 2005. — 500 с.

Кутуєв П. Соціологічна теорія поміж Сходом і Заходом / Павло Кутуєв. — К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. — 376 с.

Малюк А. Дискурс глобалізації з точки зрення мир-системного аналізу [Електронний ресурс] / Андрей Малюк // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 2. — С. 176–196. — Режим доступа : http://i-soc.com.ua/journal/09_Maljuk.pdf.

Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт. — К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2010. — 190 с.

Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности / Элинон Остром. — М. : Мысль, ИРИСЭН, 2011. — 447 с.

Фисун А.А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация [Электронный ресурс] / Александр Фисун // Политическая концептология. — 2010. — № 4. — С. 158–187. — Режим доступа : http://www-philosophy.univer.kharkov.ua/ua/kafedra/staff_pol/books/fisun/fisun_politkonzeptologya.pdf.

Якубин А. Надежда и кочерыжка или неоинституциональная ухрония [Електронний ресурс] / Алексей Якубин // Спільне: журнал соціальної критики. — 2015. — Режим доступу : <http://commons.com.ua/nadezhda-i-kocheryzhka/>.

Якубин О.Л. Соціальні зміни поза державою: інститути та глобальна еволюція / Олексій Леонідович Якубин // Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації : навч. посіб. / Олексій Леонідович Якубин ; за заг. ред. П.В. Кутуєва. — К., 2014. — С. 153–175.

Amsden A. Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialisation / Alice Hoffenberg Amsden. — Oxford : Oxford University Press, 1989. — 379 p.

Arrighi G. Historical Capitalism, East and West / Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. // The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / ed. by G. Arrighi, T. Hamashita, M. Selden. — L. ; N.Y. : Routledge, 2003. — P. 259–333.

Bagchi A.K. The Past and the Future of the Developmental State [Electronic resource] / Amiya Kumar Bagchi // Journal of World-Systems Research, 2000. — № VI, 2. — P. 398–442. — Access mode : <http://www.jwsr.org/wp-content/uploads/2013/05/jwsr-v6n2-bagchi.pdf>.

Bellah R.N. Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan / Bellah R.N. — N.Y. : Free Press, 1957.

Bellah R. Reflections on the Protestant Ethic Analogy in Asia / R. Bellah // The Protestant Ethics and Modernization: A Comparative View / ed. by S.N. Eisenstadt. — N.Y. : Basic Book, 1968. — P. 243–251.

Block F. Swimming Against the Current: The Rise of a Hidden Developmental State in the United States [Electronic resource] / Fred Block // Politics & Society. — 2008. — Vol. 36, №2. — P. 169–206. — Access mode :

<http://sociology.ucdavis.edu/people/fzblock/pdf/swimming.pdf>.

Booth D. Developmental Patrimonialism? The case Of Rwanda / David Booth, Frederick Golooba-mutebi // African Affairs. — 2011. — Vol. 111, Iss. 444. — P. 379–403.

Cardoso F.E. Dependency and Development in Latin America / F.E. Cardoso, E. Faletto. — Berkeley : University of California Press, 1979. — 227 p.

Chang H.-J. The East Asian development experience: the miracle, the crisis and the future / Ha-Joon Chang. — L. : Zed Books, 2006. — 310 p.

Chibber V. Bureaucratic Rationality and the Developmental State / Vivek Chibber // American Journal of Sociology. — 2002. — Vol. 107, № 4. — P. 451–477.

Chong A. Teaching international relations in Singapore 1956–2008: from supporting development to global city aspirations? / Alan Chong, See Seng Tan // International Relations of the Asia-Pacific. — 2009. — Vol. 9. — P. 19–54.

Derluigian G. Bourdieu's secret admirer in the Caucasus: a world-system biography / Georgi M. Derluigian. — Chicago : The University of Chicago Press, 2005. — 416 p.

Doner R. Systematic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective / Richard F. Doner, Bryan K. Ritchie, Dan Slater // International Organisation. — 2005. — № 59. — P. 327–361.

Evans P. Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation / Peter Evans. — Princeton ; NJ : Princeton University Press, 1995. — 336 p.

Evans P. Human Development, State Transformation and the Politics of the Developmental State / Peter Evans, Patrick Heller // The Oxford Handbook of Transformations of the State. — 2012. — Vol. 5. — P. 1–35.

Gagliardone I. New Media And The Developmental state In Ethiopia / Iginio Gagliardone // African Affairs. — 2014. — Vol. 113, Iss. 451. — P. 279–299.

Hay C. That was Then, This is Now / C. Hay // New Political Science. — 1998. — Vol. 20, № 1. — P. 7–34.

Hayashi S. The developmental state in the era of globalization: beyond the Northeast Asian model of political economy / Shigeko Hayashi // The Pacific Review. — 2010. — № 23(1). — P. 45–69.

Hillbom E. Botswana: A Development-Oriented Gate-Keeping State / Ellen Hillbom // African Affairs. — 2011. — Vol. 111, Iss. 442. — P. 67–89.

Howell J. Reflections on the Chinese State / Jude Howell // Development and Change. — 2006. — № 37(2). — P. 273–297.

Jian-xing Y. The Developmental State and Beyond: The Case of China / Y. Jian-xing, S. De-jin // Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences. — 2010. — № 3(4). — P. 42–66.

Johnson C. Japan, Who Governs? The Rise of the Developmental State / Chalmers A. Johnson. — N.Y. : Norton, 1995. — 384 p.

Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975 / Chalmers A. Johnson. — Stanford : Stanford University Press, 1982. — 393 p.

Jomo K.S. Developmental States: Relevancy Redundancy or Reconfiguration / Kwame Sundaram Jomo. — N.Y. : Nova Science, 2004. — 239 p.

Makki F. Reframing development theory: the significance of the idea of uneven and combined development / Fouad Makki // Theory and Society. — 2015. — № 22.

Maman D. The Institutional Dynamics of a Developmental State: Change and Continuity in State–Economy Relations in Israel / Daniel Maman, Zeev Rosenhek // Studies in Comparative International Development. — 2012. — Vol. 47, Iss. 3. — P. 342–363.

Mbabazi P. The Potentiality of ‘Developmental States’ in Africa: Botswana and Uganda Compared [Electronic resource] / Pamela Mbabazi, Ian Taylor. — Dakar : Codesria, 2005. — 188 p. — Access mode : <http://www.codesria.org/spip.php?article1377&lang=en>.

Murakami H. Emergence of the Japanese Developmental State: Japanese Management of ‘Manchukuo’ through Special Corporations / Hiromi Murakami // Asian Journal of Political Science. — 2012. — Vol. 20, № 2. — P. 129–153.

Paus E. The Rise and Fall of the Celtic Tiger: When Deal-Making Trumps Developmentalism / Eva Paus // Studies in Comparative International Development. — 2012. — Vol. 47, Iss. 2. — P. 161–184.

Pereira A.A. Whither the Developmental State? Explaining Singapore’s Continued Developmentalism / Alexius A Pereira // Third World Quarterly. — 2008. — Vol. 29, № 6. — P. 1189–1203.

Political Business in East Asia / ed. by E.T. Gomez. — L.; N.Y. : Routledge, 2002. — 368 p.

Rahnema S. Radical Islamism and Failed Developmentalism / Saeed Rahnema // Third World Quarterly. — 2008. — Vol. 29, № 3. — P. 483–496.

Ramseyer J.M. Japan’s Political Market Place / J. Mark Ramseyer, Frances M. Rosenbluth. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1993. — 272 p.

Routley L. Developmental States: a Review of the Literature / Laura Routley // ESID Working Paper. — 2012. — № 3. — P. 1–60.

Sandbrook R. Origins of the Democratic Developmental State: Interrogating Mauritius / Richard Sandbrook // Canadian Journal of African Studies. — 2005. — № 39(3). — P. 549–581.

Sasada H. The Evolution of the Japanese Developmental State: Institutions Locked in by Ideas / Hironori Sasada. — Abingdon ; Oxon, NY : Routledge, 2013. — 220 p.

Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China / Theda Skocpol. — Cambridge : Cambridge University Press, 1979. — 407 p.

Storz C. Innovation, Institutions and Entrepreneurs: The Case of ‘Cool Japan’ / Cornelia Storz // Asia Pacific Business Review. — 2008. — Vol. 14, № 3. — P. 401–424.

Turok I. Towards a developmental state? Provincial economic policy in South Africa Development / Ivan Turok // Southern Africa. — 2010. — № 27, 4. — P. 497–515.

Wade R. Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization [Electronic resource] / Robert Wade. — Princeton University Press Princeton And Oxford. — Access mode : <http://faculty.washington.edu/swhiting/pols502/Wade.pdf>.